

ПОНЯТТЯ І ВИДИ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ПОРЯДОК ЇХ РОЗСЛІДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Едер П.Т.,

кандидат юридичних наук,

суддя Шевченківського районного суду м. Львова,

викладач кафедри управління повсякденною діяльністю військ та тилового забезпечення

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного,

докторант кафедри історії держави, права та політико-правових учень

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0009-0007-8727-4432

e-mail: pavlo.eder@gmail.com

Едер П.Т. Поняття і види військових злочинів та порядок їх розслідування в Українській Народній Республіці за Центральної Ради.

У статті здійснено історико-правовий аналіз поняття і видів військових злочинів та порядку їх розслідування в Українській Народній Республіці за Центральної Ради. Показано, що на початок Української революції у військових частинах чинним залишався «Військово-кримінальний статут» в редакції 1 липня 1879 р. з деякими пізнішими доповненнями. Понад 90% розглянутих справ до початку Української революції торкалися: 1) самовільного полишення військової частини (втеча); 2) неявка на службу у визначений час; 3) порушення порядку і правил несення караульної служби; 4) недостойна поведінка відносно старших по військовому званню, а також посадових осіб, котрі виконували спеціальні обов'язки військової служби; 5) втрата і свідоме пошкодження військового майна. Звісно, революційні події в Україні внесли свої корективи у структуру злочинів (наприклад, зріс розгляд справ по статті дезертирство), проте зазначені вище тенденції зберігалися й надалі.

Наголошено, що тогочасне військово-законодавство передбачало проведення попереднього слідства. Підозрювані військовослужбовці, які перебували на дійсній службі, викликалися на слідство безпосередньо через їхніх командирів. Законними причинами неявки на слідство вважались: позбавлення обвинуваченого свободи; природні форсмажори, які не дозволяли вчасно прибути на місце допиту (наприклад, розлив річок); нещасний випадок; хвороба (у т. ч. близьких родичів); смерть. На випадок ведення бойових дій під час війни, можливість/неможливість прибуття обвинуваченого чи свідків визначав військовий слідчий. Якщо свідок-військовослужбовець не з'явився безпідставно на допит, вій-

ськовий слідчий зобов'язувався негайно повідомити про це його командування.

Зазначено, що на початковому етапі Української революції розслідування військових злочинів відбувалося відповідно до чинного російського законодавства. Найчастіше фіксувались правопорушення дисциплінарного характеру (порушення військової дисципліни, непокоря керівництву тощо). Загрозливого розмаху набуло дезертирство з військових частин. Новим викликом для української влади стали факти порушення суспільного порядку військовослужбовцями та поширення більшовицької пропаганди. Революційна доцільність призвела до того, що Центральна Рада пішла шляхом пом'якшення покарань для військових, які вчинили незначені правопорушення за умови доведення ними, що зазначені дії вони вчинили з політичних мотивів. Зокрема, Закон про амністію 1917 р. передбачав відсутність покарань для тих, хто самовільно покинув свої військові частини для переходу в українські військові підрозділи.

Ключові слова: злочини, дисциплінарні порушення, кримінальні покарання, попереднє слідство, Центральна Рада.

Eder P. Concept and types of war crimes and the order of their investigation in the Ukrainian People's Republic for the Central Rada.

The article carries out a historical and legal analysis of the concept and types of war crimes and the order of their investigation in Ukraine under the Central Rada. It is shown that at the beginning of the Ukrainian Revolution, the «Military Criminal Statute» in the edition of July 1, 1879, with some later additions, remained in force in the military chronicles. More than 90% of the considered cases before the start of the Ukrainian revolution concerned: 1) voluntary desertion of a

military unit (escape); 2) not showing up for duty at the specified time; 3) violation of the order and rules of guard service; 4) inappropriate behavior in relation to seniors in military rank, as well as officials who performed special military service duties; 5) loss and deliberate damage to military property. Of course, the revolutionary events in Ukraine made adjustments to the structure of crimes (for example, the consideration of cases under the desertion article increased), but the above-mentioned trends persisted.

It was emphasized that the military legislation of the time provided for a preliminary investigation. Suspect servicemen who were on active duty were called in for investigation directly through their commanders. Legal reasons for not appearing at the investigation were considered to be: deprivation of the accused's liberty; natural force majeure that prevented timely arrival at the place of interrogation (for example, flooding of rivers); accident; illness (including close relatives); death. In the case of hostilities during the war, the possibility/impossibility of the arrival of the accused or witnesses was determined by the military investigator. If a military witness did not appear for questioning without reason, the military investigator was obliged to immediately inform his command.

It is noted that at the initial stage of the Ukrainian revolution, the investigation of war crimes took place in accordance with the current Russian legislation. Most often, offenses of a disciplinary nature were recorded (violation of military discipline, disobedience to the leadership, etc.). Desertion from military units has gained a menacing scope. A new challenge for the Ukrainian authorities was the violation of social order by military personnel and the spread of Bolshevik propaganda. Revolutionary expediency led to the fact that the Central Rada took the path of mitigating punishments for military personnel who committed minor offenses on the condition that they prove that the said actions were carried out for political reasons. In particular, the Amnesty Law of 1917 provided for the absence of punishment for those who voluntarily left their military units to join Ukrainian military units.

Key words: crimes, disciplinary violations, criminal penalties, preliminary investigation, Central Rada.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розбудови Української держави значний інтерес викликає історія розвитку кримінального права в Україні, оскільки воно регулювало і регулює надзвичайно важливі суспільно-правові відносини. Особливий інтерес для такого аналізу представляють ті періоди, коли розвиток українського права, зокрема, кримінального, відбувався в

умовах інтенсивних соціально-економічних та політичних змін.

Одним з таких періодів є початок ХХ ст., коли в період Української революції відбувалися процеси відновлення національної державності та права (УНР за Центральної Ради, Українська Держава за П. Скоропадського, УНР за Директорії, ЗУНР).

Історико-правові аспекти характеристики видів військових злочинів та порядку їх розслідування в Українській Народній Республіці за Центральної Ради має, безперечно, велике пізнавальне, історико-теоретичне та практичне значення.

Метою статті є історико-правовий аналіз поняття і видів військових злочинів та порядку їх розслідування в Українській Народній Республіці за Центральної Ради.

Виклад основного матеріалу. Згідно чинного Кримінального кодексу України «кримінальним правопорушенням є... суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення». Водночас, «не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі» [1]. Законодавство поділяє кримінальні правопорушення на кримінальні проступки і злочини. Кримінальним проступком є діяння (бездіяльність) невеликої тяжкості, яке не творить великої суспільної небезпеки і за вчинення якого передбачене не надто суворе покарання і не передбачає позбавлення волі [2, с. 50-51].

Злочини поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі. Військовими кримінальними правопорушеннями вважаються «кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів» [3]. Нинішнє українське законодавство містить такий перелік військових правопорушень, як: непокора (відкрита відмова виконати наказ начальника, а також інше умисне невиконання наказу); невиконання наказу; опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків; погроза або насильство щодо начальника; порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості; самовільне залишення військової частини або місця служби; дезертирство; ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом; викрадення/привласнення зброї, бойових припасів, засобів пересування, військової

та спеціальної техніки чи іншого військового майна, умисне знищення або пошкодження військового майна; необережне знищення або пошкодження військового майна; втрата військового майна; порушення правил поводження зі зброєю; порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання; порушення правил несення бойового чергування; розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості; перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень; самовільне залишення поля бою; добровільна здача в полон; мародерство та деякі інші (ст. 402–435) [4]. Частина зазначених правопорушень фігурувала у законодавстві періоду Центральної Ради, яке по своїй суті залишалося дещо відредагованим російським імперським законодавством.

Якщо систематизувати військові злочини, то, як правило, виділяють дев'ять груп військових злочинів: 1) проти порядку підлеглості та військової честі; 2) проти порядку проходження військової служби; 3) проти порядку збереження та користування військовим майном; 4) проти порядку експлуатації озброєння та військової техніки; 5) проти порядку несення спеціальних служб; 6) проти порядку охорони державної таємниці; 7) проти порядку здійснення своїх повноважень військовослужбовцями; 8) проти порядку виконання військового обов'язку під час бою; 9) проти порядку дотримання звичаїв та правил війни [5, с. 109-110].

У початковий період Української революції і діяльності Центральної Ради, чинним залишався «Військовий статут про покарання» 1869 р. російської імперії (в новітній редакції). Порівняно з «Військово-кримінальними статутами» попередніх років цей документ обмежив тілесні покарання і скоротив терміни перебування у в'язниці (в Конституції УНР 1918 р. буде передбачено скасування усіх тілесних покарань, як і тих покарань, що «ображали людську честь і гідність» [6, с. 166]). З юридичної точки зору, документ був далеко не досконалий. Окремі статті, які стосувалися загально-службових злочинів, були не більше, ніж передруком статей цивільного «Положення про покарання». Крім того, передбачалася надто складна система покарань, складні правила заміни загальних покарань військовими і навпаки. Застосування окремих статей на практиці викликало нарікання виконавців, що зумовило потребу вдосконалення документа. Перегляд «Військового статуту про покарання» став незворотнім після укладення нового кримінального положення. Відтак, у 1901 р. була скликана спеціальна комісія військових юристів, які розпочали роботу над змінами. Лише за декілька років до Першої світової війни зміни набули чинності.

Оновлений Статут відкинув 1) попередню систему покарань (відмовились від т.зв. «посходової» системи), 2) покарання, які передбачали обмеження службових прав; 3) відмінності в покараннях для осіб, які не користувалися особливими правами стану; 4) смертну кару без позбавлення всіх прав стану тощо. Редагований варіант Статуту містив перелік груп, на які поширювалися його норми, а також перелік дій, за які несли відповідальність військові чиновники. Нарешті, були визначено обставини, які полегшували покарання (наприклад, при захисті). Допускалося зарахування в покарання попереднього ув'язнення, а також відбуття покарання позбавленням свободи за судовим вироком. Проте зміст попереднього документа в цілому зберігся.

Отже, на початок Української революції у військових часинах чинним залишався «Військово-кримінальний статут» в редакції 1 липня 1879 р. з деякими пізнішими доповненнями. Структурно він містив: Розділ I «Про злочини, проступки і покарання загалом» (ст. 1–95), Розділ II «Про воєнні й інші злочини, а також проступки під час військової служби» (ст. 96–242), Розділ III «Про порушення обов'язків служби під час воєнних дій і про злочини і проступки, вчинені в місцевостях, оголошених на воєнному стані» (ст. 243–271), Розділ IV «Про злочини і проступки, спільних для військовослужбовців й цивільних осіб, незалежно від служби» (ст. 280–282), Розділ V «Про покарання тих, хто перебуває в дисциплінарних батальйонах і ротах» (ст. 280–282).

У трактуванні злочинів і проступків у військовій юстиції виходили передусім із причин, чому було здійснене те чи інше діяння? Наприклад, «здійснене випадково зло» не вважалося виною, зокрема, тоді, коли його вчинили через неуважність. У протилежному випадку таке «зло» підлягало покаранню. Водночас, варто наголосити на тому, що у початковий період Української революції Центральна Рада прагнула зберегти у військових судах засади судового процесу і змагальності зокрема [7, с. 329].

Які правопорушення/злочини найчастіше розглядалися судами? Понад 90% розглянутих справ до початку революції торкалися: 1) самовільного полишення військової частини (втеча); 2) неявка на службу у визначений час; 3) порушення порядку і правил несення караульної служби; 4) недостойна поведінка відносно старших по військовому званню, а також посадових осіб, котрі виконували спеціальні обов'язки військової служби; 5) втрата і свідоме пошкодження військового майна. Звісно, революційні події в Україні внесли свої корективи у структуру злочинів (наприклад, зріс розгляд справ по статті дезертирство), проте зазначені вище тенденції зберігалися й надалі.

Часто траплялися порушення підлеглості (субординації). За неповагу до офіцера військовослужбовця могли відправити на гауптвахту (від 1 до 3 місяців), ув'язнити (від 1 до 2 місяців). Якщо непослух було проявлено відносно офіцера, котрий виконував у той час певні обов'язки, то термін покарання зростав удвічі. За образу офіцера/начальника словесно, письмово чи через непристойні дії, винуватець підлягав розжалуванню у рядові, або виключення зі служби, або ув'язнення, або утриманню під вартою (ст. 97). Якщо ж начальник виконував покладені на нього функції, то покарання зростало. У випадку завдання удару офіцеру/начальнику, підняттям на нього руки чи зброї з метою завдати удару, або вчинення будь якої іншої насильницької дії, винуватця могли позбавити усіх прав, заслати на каторжні роботи (максимально до 12 років). Аналогічно, як і в попередніх випадках, покарання зростало у випадку виконання офіцером службових обов'язків. До того ж, якщо такий злочин було вчинено у воєнний час, то винуватця могли взагалі розстріляти (ст. 98).

У всіх випадках, для яких не було встановлено законодавчих винятків чи особливих правил, відносно військовослужбовців, які підлягали покаранню за вчинені правопорушення/проступки, застосовувалися загальні постанови, діючі у цивільному законодавстві. Якщо у здійсненні злочину, який не стосувався військової служби, разом із цивільними особами звинувачували військовослужбовців, то справа передавалася у цивільний суд. Проте, якщо до злочину, який стосувався військової служби і порушення дисципліни, разом із військовослужбовцями були причетні цивільні особи, то таку справу мав розглядати військовий суд.

Законодавство передбачало три типи покарань за військові злочини: 1) позбавлення всіх прав і смертна кара; 2) позбавлення всіх прав і заслання на каторжні роботи; 3) позбавлення всіх прав і заслання на поселення в Сибір (з проголошенням УНР відповідне покарання стало не актуальним). Додатково, передбачалася можливість ув'язнення у фортеці (в'язниці). За незначні порушення законодавство передбачало такі покарання, як зауваження, догана, короткотрасний арешт тощо.

Тогочасне військово законодавство передбачало проведення попереднього слідства. Підозрювані військовослужбовці, які перебували на дійсній службі, викликалися на *слідство* безпосередньо через їхніх командирів. Законними причинами неявки на слідство вважалися: позбавлення обвинуваченого свободи; природні форсмажори, які не дозволяли вчасно прибути на місце допиту (наприклад, розлив річок); нещасний випадок; хвороба (у т.ч. близьких родичів); смерть. На випадок ведення бойових дій

під час війни, можливість/неможливість прибуття обвинуваченого чи свідків визначав військовий слідчий. Якщо свідок-військовослужбовець не з'явився безпідставно на допит, військовий слідчий зобов'язувався негайно повідомити про це його командування.

Законними підставами для початку *попереднього слідства* були: 1) порушення справи з ініціативи військового керівництва; 2) повідомлення поліції або прокурорів про факт вчинення злочину; 3) скарги приватних осіб; 4) явка з повинною. Анонімні пасквілі й листи не виступали підставою для початку слідства, але якщо вони містили інформацію про злочиняння, то цього було достатньо для проведення дізнання, яке могло потягти за собою слідство. Скарга повинна була містити інформацію про час і місце злочинної дії; причини, які дають підстави когось підозрювати; понесена шкода; приблизна сума відшкодування (якщо таке передбачалося).

Слідство мало проводитися у стислі терміни. Розгляд не припинявся навіть у недільні дні. Якщо виникала потреба допитати когось у віддаленому місці, то таке завдання перекладалося на військового слідчого, котрий працював у тому регіоні. Командир мав право контролювати перебіг слідства. Огляд місця злочину проводився після дозволу командира і за присутності понятих. При такому огляді дозволялося бути присутніми всім учасникам судового процесу, але військовий слідчий не був зобов'язаний їх чекати, коли вони прибудуть. Огляд міг проводитися тільки у денний час. Відтак, слідчий складав протокол огляду. Для огляду трупів, різного роду тілесних пошкоджень, слідів насильства і стану здоров'я потерпілого чи самого обвинуваченого, військовий слідчий запрошував лікаря. Обов'язки судового лікаря поклалися на найближчого військового лікаря, а у випадку його відсутності – на повітового, міського чи поліцейського лікаря. За потреби можна було запросити не одного, а більше лікарів.

Військовий слідчий зобов'язувався провести перший *допит* якнайшвидше, причому не пізніше доби з часу його явки. Перед допитом обвинуваченого військовий слідчий переконувався, що перед ним потрібна особа. Задані питання мали бути чіткі і короткі. Військовому слідчому заборонялося домагатися зізнання погрозами чи силою. Кожного обвинуваченого потрібно було допитувати окремо, щоб не допустити між ними змови. Проводити другий допит слідчий не мав права без поважної на те причини.

Особи, котрі перебували під *слідством*, не мали права відлучатися без дозволу військового слідчого. Щоб запобігти можливості обвинуваченому ухилитися від слідства і суду могли застосовуватися такі заходи: встановлення постійного нагляду; домашній арешт; утримання під

вартою. Визначаючи запобіжний захід, військовий слідчий виходив із тяжкості злочину, наявних доказів, стану здоров'я обвинуваченого. При попередньому слідстві свідки складали присягу лише у випадках, коли: 1) свідок зібрався у далеку дорогу і його повернення могло затриматися; 2) свідок хворий й існує загроза його життю; 3) свідок живе у віддаленій місцевості і з'явитися йому в черговий раз було б проблемним. Текст допиту зачитувався свідку за відсутності обвинуваченого і він мав право уточнити свої покази. Очні ставки практикувалися у тих випадках, коли від роз'яснень протиріч залежав результат розслідування.

Законодавство визначало певні вимоги до змісту протоколу. Його складали так, щоб було зрозуміло: хто, коли і де його склав; які слідчі дії були проведені, хто був їхнім учасником і в якій ролі виступав. У протоколі зазначалися прізвища й імена сторін процесу, відповіді допитуваних осіб; зауваження чи заперечення обвинуваченого. Відтак, протокол підписували всі сторони, яких допитували. За неграмотних могли підписувати особи, яким вони довіряли. У випадку відмови поставити підпис обов'язково зазначалося хто відмовився і чому. Після процедури підписання протокол зачитувався вголос усім присутнім. Жодних виправлень у підписаному протоколі не допускалося. На прохання сторін слідчий видавав їм копії протоколу.

Законодавство передбачало можливість упродовж трьох днів оскаржувати дії військового слідчого з боку свідків, поручителів і понятих. Це відбувалося, коли на них тиснули під час слідства і відбору показів. Скарги – письмові або усні (вписані у протокол) – через прокурора чи його помічника передавалися у військовий суд. Особа, яка подавала скаргу могла вимагати розписку про її отримання.

Навіть в українізованих частинах колишньої імперської армії залишалася проблема дезертирства або ухиляння від виконання доручених обов'язків. Побутували різноманітні форми дезертирства – втеча з частини, короткотермінове відлучення з подальшим поверненням у частину. Згідно з ст. 243–246 Статуту про військові покарання, винні в державній зраді або полишенні свого місця під час бойових дій, здачі в полон без спротиву каралися смертною карою. Проте кількість таких осіб, котрі здавалися в полон або ж саботували виконання наказів, зростала і такі злочини часто залишалися непокараними. Офіцери, котрі не хотіли додаткового клопоту, могли

приховувати такі факти від вищого начальства. Утечі з частин узагалі ускладнювали процедуру розслідування і подальшого покарання винуватих у тому чи іншому правопорушенні.

Отже, на початковому етапі Української революції розслідування військових злочинів відбувалося відповідно до чинного російського законодавства. Найчастіше фіксувались правопорушення дисциплінарного характеру (порушення військової дисципліни, непокоря керівництву тощо). Загрозливого розмаху набуло дезертирство з військових частин. Новим викликом для української влади стали факти порушення суспільного порядку військовослужбовцями та поширення більшовицької пропаганди. Революційна доцільність призвела до того, що Центральна Рада пішла шляхом пом'якшення покарань для військових, які вчинили незначені правопорушення за умови доведення ними, що зазначені дії вони вчинили з політичних мотивів. Зокрема, Закон про амністію 1917 р. передбачав відсутність покарань для тих, хто самовільно покинув свої військові частини для переходу в українські військові підрозділи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України, доступно 8 серпня 2023 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Красницький І., Яремко Г. Кримінальний проступок: нові виклики тлумачення поняття. Соціально-правові студії. 2020. Вип. 4(10). С. 50–51. (С. 49–56).
3. Кримінальний кодекс України, доступно 8 серпня 2023 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
4. Кримінальний кодекс України, доступно 8 серпня 2023 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Харитонов С. Військові злочини в системі кримінального законодавства України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. Том 29(68). №5. С. 109–110. (С. 107–111).
6. Кульчицький В., Настюк М., Тищик Б. *Історія держави і права України*. Львів: Світ, 1996. С. 166. (296 с.).
7. Судова влада в добу Української революції 1917–1921 рр. *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку*. За ред. І. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. С. 329.